

Storhetstid og forfall for Østerå

Glimt fra 1904 til 1922 av Wilhelm Gjertsen

Wilhelm Gjertsen har skrevet denne artikkelen om livet på Østerå like etter århundredskiftet, basert på egne notater. Han er en av dem som har opplevd Østerås storhetstid, selv om der vel var enda livligere den gang da det ble bygget skuter på Saltvoll.

Den nye veien til Tvedestrand kom like før århundredskiftet. Merkelig nok ser den ikke ut til å ha blitt til noen velsignelse, i hvert fall er den lille skolekretsen stadig gått tilbake, skriver han.

Sjelden har vel noen guttunge vokst opp under bedre forhold. Femti meter fra stranden, hovedveien like bak huset og ovenfor denne skogen som strakte seg en mil innover,

Jeg husker så vidt bygden på sitt beste. Husker fra 1904. Storesag i full gang. Den ble drevet med en vannturbin. Østerå-vannet var demmet opp, det kunne reguleres et par meter. På vei nedover ga bekken kraft for overførsel til en feltspattmølle som fikk sagmugg fra sagen til brensel. Lenger nede ble vannet ledet inn i en stor trenerne og derfra gikk den over i et jernrør med omkring 70 cm. diameter. Den gikk ned til turbinen som ga kraft til de forskjellige arbeidsoppgavene på saga: Først kjerraten som transporterte tømmeret fra fjorden de 500-600 meterne til velta. Så oppgang-saga som skar tømmeret i planker og bord, «flaskeskar», slik at de etterpå måtte i kantsag og skjæres til ønsket bredde. Vedkappen var siste arbeidsoperasjon. Ferdige planker og bord ble så transportert på en bane med skinner. Den forgrenet seg nedover tomtene over beken og til andre stabelplasser og til de store «bordhusene». Banen sluttet av helt ytterst på brygga ved en «stoppere». Ved siden av skurlasten ble det produsert «propps». Smådimensjonert last ble kuttet opp for hånd i lengder på to til tolv fot. Disse ble solgt til England, hvor de ble benyttet som støttemateriell i kullgruber. En del av de største og fineste trær ble pusset av for hånd og eksportert til Holland.

Når det gjelder lastingen må jeg fortelle om den mannen som sto for tellingen. Det ble sagt at han ikke kunne telle lengre enn til fem. Han skrev en strek for hver enhet og når det var fem, slo han en skråstrek over for den neste. Da hadde han en halv tylt. Han ble aldri tatt i feilregning.

Skur for bondene

Driften på Storesag dabbet av i de nærmeste år etter 1900, på slutten ble den bare benyttet noen dager hver høst med skur for bondene. Etter hvert forfalt alle anlegg og tilslutt ramlet hele bygningen ned. Et mindre sagbruk, Lauødden, et par hundre meter ute i fjorden hadde allerede tidligere lidt samme skjebne. Feltspattmøllen var i sin beste drift slik jeg husker den fra 1903 utover til 1910. Drivkraften var en liggende dampmaskin, fyrt, delvis med kull, dels med sagmugg som ble transportert fra Storesag med førnevnte taubane. Den tømte sagmuggen i «Mugghuset», en stor treetasje bygning. Malmen kom fra Vegårshel med hest. Det var lang vei og de 8-10 kjøerne hadde nok med en vending om dagen. Avlesingen fant sted like utenfor mitt hjem, så det var lett å følge med.

På tomtene var to-tre mann i arbeide med å «skille» malmen, få vekk mindreverdige stein. Så gikk turen til «Kollergangen» for grovkusning. Det var to store runde steinhjul som gikk rundt på en steinsokkel. Disse store steinene ble tatt ut i Mianberget, midtveis mellom Østerå og Tvedestrand, og transporten på en «bjønn» til mølla. Her var det hardt arbeide og tunge løft oppsag.

Fra kollergangen ble malmen overført til finmalning og kom til slutt ut i sekker med en vekt av omkring femti kilo. Et par-tre ganger årlig kom rutebåt og lastet det som var lagret, for transport til Belgia, hvor det ble benyttet til fabrikkasjon av steintøy. I alt kunne der vel være omkring tyve arbeidere, men inne i mølla var det sikkert færlig å være, og silikosen herjet, skjønt man da ikke kjente denne sykdommen hjemme.

Mølla blerevet i 1915-1916 og tomtene ble solgt til et sagbruk. Det var et aksjeselskap av fem brødre fra Risør med den yngste som leder. Han var en flink forstmann men en dårlig økonom

og alt gikk overende med et brak omkring 1920. Senere ble sagen solt en rekke ganger, men til slutt ble høvelmaskinen transportert bort. I alle disse årene var der stadig rykter om at det skulle komme store saker etter det gamle sagbruket. Den som hadde det meste av rettigheter var imidlertid vanskelig å komme til enighet med og det ble bare liggende.

Utvandring til USA

Etter at Storesag ble nedlagt reiste en del av arbeiderne til USA, i hvert fall 6-7 mann. De kom bare til New York, hvor de ble bygningsarbeidere. Det ble sagt at kunne man bare skaffe seg en hammer var man sikret arbeide. Flere av dem var gifte og det viste seg dessverre at de hadde lett for å glemme familien hjemme. Resultatet var at 4-5 hustru fant å måtte reise over for å ordne opp. Et par fikk mannen hjem igjen, et par dro hjem alene og et par ble der vest resten av sine dager uten å få mere skikk på mannen. Dette var i årene 1905-1915.

Ennå et arbeidsprosjekt har vært i gang. Der var funnet nikkel i Høyåsen og dype sjakter som forsøksdrift. Dette ble gjenopptatt omkring 1915, så åsen er atskillig gjennomhullet. Det ble bare tatt ut prøver og etter 4-5 års drift kom de rike funn i Kanada, som gjorde at de verk som allerede var i gang i Norge fikk mere enn nok med å greie seg. Noen reell drift har derfor aldri kommet i gang.

Ettertrakket gjeterjobb

Det første jeg husker var der 6-7 gårder med flere eller ferre kyr. 12-13 av dem beitet sammen med felles gjeter. Det var en ettertrakket jobb. Lønnen var fem kroner pr. ku for sommeren fra tidlig vår til mikkelmess senhøstes, dessuten skulle gjeteren kles opp med dress og sko. Gjeteren hadde kosten etter tur hos bondene med antall kyr som rettesnor.

Den ene gård etter den andre sluttet med kreaturhold og allerede i 20-30 årene fantes det ikke kyr mere i skolekretsen.

Etterhvert forfalt også dyrkingen av jorden. Idag blir det ikke sådd et korn og knapt nok en potet. Jordene vokser til med kratt. Tidligere gikk der mye sjørrett opp i beken om høsten. Bondene lystret, de hadde rettigheter etter hvor mange kuer de hadde på gårdene og det gikk etter fast turnus. Noen lystret selv, de fleste leiet en mann som var spesielt flink og så delte de fangsten med ham. Om dagen var guttungen framme med «hukkerkrok» eller bare hendene. I ett av de lange frikvarterene en gang visste vi at sagen hadde vært i gang, slik at fisken var gått opp og så var vannet stengt igjen. Det ble kappløp nedover. En av guttene som bodde like ved siden av tok fem stykker på ett blunk. Da han senere løp hjem med fangsten snublet han, falt og satte kroken gjennom leppa. Selv måtte jeg nøye meg med en kilos fisk som jeg tok med hendene. Det er i grunnen ikke vanskelig. Hvis fisken ligger under en stein er det vanskeligste øyeblikket når hendene føres under steinen. Før man føling med fisken kan man føle seg fram med den ene hånd mot gjellene og den annen mot halen og så vippe den raskt på land.

Lystring ble forbudt ved lov. Bondene ble ikke interessert lengere. De hadde holdt beken åpen for kvist og annet som stengte. Det sluttet de med, beken ble lite framkommelig for fisken og etter hvert tok det slutt. I dag er det bare en sjeldenhet å høre om en fisk som er tatt på beken. Så forbudet mot lystring har slått ut den gale veien.

Innlandsfisket i vannet har vel ikke vært noe særlig i min tid. I Feltsykkkjenna, hvor det før bare var tryte, ble det satt ut regnbuørret omkring 1910. Jeg har hørt der er blitt fisket et par

Den gang det var liv og virksomhet på Østerå. Store mengder tømmer i bom klar til bruk ved sagbruket på Luavodden, helt til venstre i bildet eller ved saga midt på bildet. Her laster en båt trolig ferdige trelastprodukter, og helt til høyre Østerå feltspattmølle. Her har i dag TMF sitt marinaanlegg. Forfatterens barndomshjem sees øverst i bildet mot Tøgershei.

stykker men ellers må foretagendet sies å være mislykket.

Ørretrogn som agn

I Østeråvannet og Røyvannet er der ørret og røye. Før ble det fisket adskillig røye om høsten med kokt ørretrogn som agn. Om våren har det vært fisket noe med vedmark. Ørretten hører en sjelden noe til. Jeg er redd måkene har infisert vannet med bende-lorm. Dessuten er det muligens for surt. Som gjeter fanget jeg stadig steggel — småfisk, som hadde orm.

I fjorden var der torsk og hvitting, men ikke i noen mengder. Først i tyveårene kom det en sykdom på ålegraset og hvittingen ble borte. Den har, etter hva jeg hører, kommet tilbake igjen. Makrellen kom regelmessig om våren og ble først tatt på dorg. Senere tok den villig på stang fra bryggekannten, og det var ikke usedvanlig at 15-20 fiskere sto på bryggen samtidig. Der var også en del sei, men den var vanskelig å få til å bite. Vi fant imidlertid en måte: Når vi så en fisk nærme seg agnet, gjorde vi et lite rykk og da bet den som oftest. Agnet var småsilid eller brisling som be tatt i hov. Innimellom hendte det nok det ble brukt en liten dynamittubbe. Om høsten ble det fisket makrell «på leie».

De fleste i alderen 16 til femti gikk på jakt, særlig etter storfugl. Om høsten satt tiuren i ospetrærne og kunne spillet med rifle. Om våren var det spilljakten. For orren var det en kjent leik på Fagerhei, for tur var det en stor leik i nærheten av Eikeskalle, men den spilte også enkeltvis bortover i storskogen. Bestanden er gått tilbake som overalt ellers på Sørlandet. Ellers hendte det at man gikk på rugdettekk og and, hare og rev ble også jaget. Dette var før rådyr og elg var kommet, skjønt jeg så elg omkring 1920. Beveren innfant seg omkring 1915 og ble snart ganske tallrik.

Avholdslosje

Foreningsvirksomheten var ikke stor. Fra omkring 1895 til 1905 var der en lærer som het Nikolai Olsen. Han må ha vært en kulturspreder av rang. Gratii underviste han ungdom i skrivning og regning. Far lærte for eksempel å skrive gotisk og forskjellige former for rask hoderegning, som jeg senere lærte av han. Han fikk også dannet et guttekorps av blåseinstrumenter som skal ha vært helt i Kristiansand og gitt konsert. I 1896 fikk han stiftet losje «Østerå værm» nr. 376 av I O G T og litt senere barnelosje «Solheim» nr. 192. I 1899 ble også lærerinnen Bergithe Grendsen med og det ble sagt at alle skolebarna sto i barnelosjen, skjønt det var nå en smule overdrevet. Losjen fikk eget lokale omkring 1910. En lagerbod i Tvedestrand ble kjøpt inn, revet ned og fraktet ut. En vakker tomt ble kjøpt og Lars og Jens Andersen satte den opp igjen. Det ble et veldig fint lokale og da losjen ble nedlagt i tyveårene ble det, med tillatelse av Norges Storlosje av I O G T overtallosjelokalet. Disponenten på saga, som var av gammel patrisierslekt ble helt fra seg og uttalte til meg at de som ble

medlemmer bare kunne pakke seg vekk fra saga. Selv var jeg bare 17 år og på kontoret, så det var ikke aktuelt, men jeg var på møtene og jeg tror nok foredragene ga meg det livssyn jeg senere har beholdt.

Skytterlaget må være svært gammelt. Jeg var anviser i årene omkring 1910, og da var alle distansene og skytterhuset selv sikkert ganske mange år gamle. Jeg tipper at det ihvertfall må være fra 1890. Der var alltid gode skyttere og jeg husker også at store kretsstevner ble henlagt til Østerå.

Andre idrettsforeninger var der ikke, men ungguttene deltok i hopp i bakkene rundt omkring og noen var også med i skøyteopøns på tjenna inne i byen.

Fattigvesenet sikret seg

Alle hadde sine små hus. Mange av dem var gamle og måtte ty til «fattigvesenet» for å få det nødvendige å leve av. Når så familien var borte fikk kommunen i bokene sine og slo til seg eiendommen for det beløp det sto oppnotert med. Så skammen som hadde fulgt med understøtelsen hadde grunnene vært helt unødvendig. Husprisen kan jeg gi et eksempel på: Vi ble husløse i 1912 og far fikk greie på at der var et hus tilsalg for et dødsbo. Banken hadde et lån der og skulle holde auksjon. Bankens tilgodehavende var 510 kroner. Banksjefen erklærte at hvis far overtok gjelden skulle han få huset og slik gikk det. Samtidig fikk han lånt 250 kroner til nødvendig reparasjon, blant annet til nytt uthus. Mange av husene er idag nyttet som sommerboliger.

Skolen er nedlagt for mange år siden.

Far arbeidet for det meste ved sagbruk ved Sagesund og Øytangen. Til Sagesund rodde han hver dag, på Øytangen hadde de et losji hvor de bodde en uke ad gangen. Når han rodde hjem hadde han som regel en del «knot» med seg, avskjærte endestykker av tømmeret som ble skåret.

Grytidlig opp

Mor hadde meget å stille med. Det første jeg husker var hun grytidlig oppe og sammen med en venninde dro hun til skogs etter ved. Det var ganske lang vei, minst 20 minutter hver vei. Der var det en holme i en myr som var herjet av skogbrann eller sterk tørke slik at ospetrærne sto nakne. Det var veldig god ved som hun brukte når hun bakte flattbrød. Slik bakst tok hun nemlig imot fra folk i byen. Det var seks kilo rugmel i en porsjon. Det ble omkring 40 store leiver og det var et passende dagsverk ved siden av alt annet husarbeide. Hun bakte også brød, av 18 kilo om vinteren og 12 kilo om sommeren. Det var med surdeig, satt bort i en krukke fra gang til gang, og rislet. Jeg pleide å få en kake iblant, stekt av samme deigen, på glørne. Den smakte himmelsk med smør og sukker. Vi hadde brønn, men den holdt ikke vann hele sommeren og vi måtte bære fra beken, 6-7 minutters gange hver vei. Elektrisitet fikk vi først i 1917-1918 så det var parafinbelysning og enkelte ganger karbid vi brukte.

Mors arbeide med veden tok slutt når vi to eldste brødrene kunne overta. Ellers var både han og jeg ute og gjette fra 10 års alderen, han på Kråkevåg og jeg på Grendsen og Dukene.

Men mor hadde meget annet å stri med. Hun var av bondeslekt fra Sokndal i Dalene og fra farsgården fikk vi en gang iblant en kjærkommen sending. Den inneholdt en dalle smør, et fenalår og noen saltfisk. Alt var pakket inn i ull. Denne ble så karded, hva også jeg kunne hjelpe til med, spunnet, tvunnet og så benyttet til strikking av alt vi trang av strømper, vatter og undertøy. Når mor satte seg til rokken var målet for kvelden en snelle garn og det var sikkert langt på natt før hun var ferdig. Ofte sto det også vev oppe. Enkelte år hadde vi gris og en tid også høns, alt skulle mor ta seg av.

Binæring

Selv tjente jeg litt ekstra med bærplucking, blåbær og tyttebær, bjørnebær til eget bruk. Så plukket jeg karvekal som enkelte familier i byen gjerne ville kjøpe. Hjemme brukte vi karven, til te, avvekslende med salvie, som vi selv dyrket og tørket. Jeg fikk også

forandret i spanskesyketiden 1917-1918 hvor en stiftet nærgående kjennskap til død også blant unge mennesk og hvor tuberkolose som ettersykdom var svært allmendelig. Da var det sanatoriens tid og man kom fram til at det var muligheter for helbredelse.

En skikk eller helst uskikk må nevnes: Ved dødsfall skulle det jo sendes krans. Hadde man en kala i blomst, var det jo fint, ellers tok man hva man hadde. Svært ofte ble barna sendt avsted med kransen. Jeg husker et par slike ærender og da ble man invitert inn for å «se på liket». Vi hadde jo hatt broren min, men for småbarn ellers måtte det være svært uvanlig og det var jo i hvert fall en makaber forestilling.

Butikken sto sentralt

Et kapittel for seg må «butikken» ha. Den lå sentralt, like ved hovedveien og var en typisk landhandel. Det var kolonial, parafin, salt flesk fra USA, tre tommer tykke fettstykker, færekjøtt fra Island, oksekjøtt fra Argentina. Jeg husker ikke at der var noe manufaktur. Det var ingen postombæring, posten ble levert inn i butikken og kunne hentes der, selvfølgelig etter at den hadde vært tilbørlig gransket. Så samlet man seg der, mest mannfolk, utover kvelden, posten ble delt ut og kommentert, spyttbakkene ble fylt av digre klyser og praten gikk livlig. Det var også stedets eneste telefon. Det var en farlig ting. De fleste turde slett ikke våge seg borti og Kirsten måtte der hjelpe til. Etterhvert kunne imidlertid både den ene og andre skryte av at de hadde snakket i telefonen, så snart var også det dagligdags. Mel kjøpte alle hos sin private bonde, og dertil ble det levert en del melk til meieriet i byen.

Lite kontanter

I forbindelse med butikken vil jeg nevne en uskikk der var som senere visstnok er forbudt ved lov. Lønningen fra en del bedrifter ble delt ut gjennom forretninger. Storesag betalte ut gjennom Tvedestrand Varehandel, Sagesund gjennom Wroldsen. Så lenge man hadde arbeide og ikke kom i gjeld var alt bra. Så kom det en arbeidsløs vinter og man måtte handle på kreditt og dermed var man solgt. Det var uhyre vanskelig å få ut kontanter og disse forretningene hadde ikke all slags varer. Jeg har selv opplevd, sammen med min bror, 6-7 år gamle å stille opp å vise fram være sko for å overbe-

vise om at det var nødvendig med kontanter for å kunne kjøpe nye. Det var ingen mistanke om at vi kunne ha flere par. Pengene til nye ble innvilget. Ellers gikk vi jo barbert fra tidlig var mellom snøklattene til barfrost med rim om høsten. Såling og reparasjoner ellers tok far seg av, og mor tok seg av klærne. Det ble aldri gått med fillete tøy. Men digre lapper i baken forekom. Å kjøpe sko var mere innviklet enn i dag. De ble håndsydd og man måtte inn og ta mål.

Noe om leken.

Vanlig langball ble slått og barn og voksne av begge kjønn var med. De allerminste var «stikkfri» og det var nok så forsmedig. En annen ballek var ball i hatt hvor man forsøkte å få en ball opp i en av luene som sto opp etter en vegg. I denne forbindelse kan nevnes at ingen gikk barhodet. Så spilte vi knekkert med knapper. Og det hendte nok at der manglet knapper både hist og pist. Knapper som det gikk an å dele var det lovlig å dele opp. Uniformknapper var gjevst med de var jo sjeldne på vårekanter. Vi kastet også på kaggen eller på pinne med knapper og så med ærefrykt på de voksne som spilte om ettersom.

Så slo vi munk, prøvde å kaste overenne munken som en passet. Jentene husket ball og hoppet paradisk. Ellers var det ski og skøyter om vinteren og bading om sommeren. I utløp av beken var der fin sandstrand. Badedrakt var ikke sett på våre kanter. Jeg husker problemet meldte seg en dag jeg var alene med noen jenter som skulle bade. Den største avgjorde saken: Det gjør ingen ting, han er så liten.

Så var vi ute i båt og fisket bergnebb og ulker. En gang vi hadde fått en mengde små ulker fikk en danske se dem, han lå med en kullbåt ved bryggen. Han ba om å få dem og spiste dem ganske sikkert. Når det ble mørkere utover høsten lekte vi forskjellige gjemselleker. Vi fant også fram, både til vårt eget besjødne skolebibliotek og til bibliotek i Tvedestrand. Dette var lenge før fritidsproblemer og stress var oppfunnet.

Jeg har notert opp dette, som en av dem som opplevt Østerås storhetstid, skjønt der var vel enda livligere da det ble bygget skuter på Saltvoll. Den nye veien til Tvedestrand kom like før århundredskiftet. Merkelig nok ser den ikke ut til å ha blitt til noen velsignelse, i hvertfall er den lille skolekretsen stadig gått tilbake.

